

15-6-2016

Dansen met de duivel

*De invloed van de Malleus
Maleficarum op het heksenbeeld in
het Europa van de vijftiende eeuw*

Debbie Nijssen (S4331702)

BEGELEIDER: DRS. HUIJBERS

Radboud Universiteit Nijmegen

Bachelorscriptie

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Het duivelse heksenbeeld.....	7
Hoofdstuk 2: De <i>Malleus Maleficarum</i>	12
Conclusie.....	21
Literatuur- en bronnenlijst.....	23
Bijlage 1.....	25

Inleiding

Hekserij is nog altijd een bekend fenomeen in Europa en over de hele wereld. Hoewel de meerderheid van de mensen nu niet meer gelooft in magie en het bestaan van heksen, hebben de heksenvervolgingen van de vijftiende tot de zeventiende eeuw toch duidelijke sporen nagelaten. Wij doen hekserij tegenwoordig af als bijgeloof omdat wij niet meer in magie geloven. De filmindustrie maakt echter goed gebruik van het concept hekserij. Zo zijn er talloze films met heksen erin verschenen, waarvan *The Last Witch Hunter* (2015) en *Hansel & Gretel: Witch Hunters* (2013) de meest recente zijn. Zij geven een beeld van heksen als gemene en vrouwelijke monsters. De filmindustrie kiest natuurlijk de elementen die passen in het plot van de film en wil niet een zo betrouwbaar mogelijke weergave schetsen van het beeld over heksen. Zo komen bepaalde karakteristieken van 'heksen' niet terug in de films, zoals het pact met de duivel. Wel eten de heksen vaak kinderen op en zijn ze lelijke oude vrouwen. Ook in boeken komen heksen terug, zoals in vele sprookjes van de gebroeders Grimm en Hans Christian Andersen uit de negentiende eeuw, maar ook in moderne romans en oude volksverhalen. De heksen zijn dus niet verdwenen uit het volksbeeld en hekserij heeft mensen nog voor een lange tijd angst aangejaagd.

Toch werd er door historici niet veel aandacht besteed aan hekserij en heksenvervolgingen. Dit komt omdat historici voor een lange tijd de periode van de heksenvervolgingen zagen als gevolg van het bijgeloof van de katholieke kerk. Huidige historici kijken anders aan tegen dit beeld, wat verder zal worden uitgelegd in de status quaestionis hieronder. In deze scriptie zal geen uitspraak worden gedaan over het al dan niet bestaan van heksen. Het ligt niet in het werkveld van een historicus om dit te achterhalen. Dat is meer een theologische kwestie, ook omdat het geloof in de duivel, God en magie minder in onze samenleving is terug te vinden dan in de maatschappij van de vijftiende eeuw. Toch wordt in deze scriptie geprobeerd zo dicht mogelijk bij het geloofsbeeld van de vijftiende eeuw te blijven. De definitie van het woord 'heks' is aan veel discussie onderhevig in de moderne literatuur en om verwarring te voorkomen zal in deze scriptie met het woord 'heksen' vrouwen worden bedoeld die magie kunnen beoefenen.

Status Quaestionis:

De meest gebruikte theorie over hekserij sinds de achttiende en negentiende eeuw is dat hekserij een middeleeuws bijgeloof is. De kerk werd gezien als de aanstichter van dit bijgeloof. De inquisiteurs zouden het idee van de duivelse heks hebben bedacht en aan de beschuldigten hebben opgedrongen. De heksenvervolgingen in de late vijftiende en zestiende eeuw zouden ook een gevolg kunnen zijn van

sociale onrust die in de samenleving heerste door onder andere plagen en ziektes.¹ In 1920 ontstond er onder historici, zoals de Amerikaanse egyptoloog Margaret Alice Murray, een nieuwe theorie dat de heksencultus een oude christelijke vruchtbaarheidscultus was die ontstaan zou zijn in de oudheid. De duivel was hun god en ze kwamen bijeen om die te vereren.² Haar standpunt is echter verworpen door huidige historici in dit vakgebied. Nu wordt vooral gekeken naar het bestaan van de sabbat (het bijeenkomen van heksen voor de duivel) en hoe het vereren van de duivel werkte. Geloofden de heksen zelf in deze bijeenkomsten of is dit idee bedacht door inquisiteurs en opgedrongen aan de 'heksen'? Welke rol heeft de kerk in dit geheel gespeeld?³ Op deze vragen zal tijdens deze scriptie niet worden ingegaan maar ze zijn wel relevant voor het algehele onderwerp van hekserij en magie.

Een belangrijk onderwerp in de historiografie over hekserij is het veranderende beeld over heksen in de vijftiende en vroege zestiende eeuw. In de dertiende en veertiende eeuw werden heksen gezien als mensen die magie konden gebruiken om andere mensen te schaden. Zij vervloekten huizen en lieten de oogst mislukken. In de vijftiende eeuw veranderde de beeldvorming rondom de heks. Zowel de katholieke kerk als het gewone volk gingen de heksen met de duivel associëren. De heksen zouden in opdracht van de duivel kinderen vermoorden en mensen vervloeken. Ze zouden hun ziel aan de duivel verkopen en eens in de zoveel tijd bijeenkomen (de sabbat). Een belangrijke factor in dit veranderende beeld van de heks zouden de hervormingen in de katholieke kerk zijn. De kerk probeerde haar religie beter te definiëren en gelovigen de goede moraal bij te brengen. Heksen en ketters waren uitvoerders van het kwaad in de samenleving en magie moest verdwijnen, evenals bijgeloof. Dit bijgeloof betreft bijvoorbeeld het geloof in genezende magie. Dit was lastig omdat in Europa nog vele volkstradities waren waarbij mensen bijvoorbeeld naar een heler gingen om zich te laten genezen. De kerk verbood dit, maar de mensen bleven toch geloven in magie.⁴ In de vijftiende en zestiende eeuw kwamen meer hervormersbewegingen op in enkele bedelorden zoals de franciscanen en de dominicanen. Zij waren vaak de inquisiteurs en wilden de kerkleer hervormen. Historicus Michael D. Bailey concludeert dat juist in deze tijd van hervormingen de heksenvervolgingen het heftigst waren.⁵

Het belangrijkste boek dat het duivelse heksenbeeld heeft verspreid, is de *Malleus Maleficarum* (*De Heksenhamer* in de Nederlandse vertaling) van Heinrich Kramer (Henricus Institoris) en Jacob Sprenger uit 1485. Het boek bestaat uit drie delen: de theorie waarom heksen bestaan, wat

¹ Jeffrey Burton Russell, *Witchcraft in the Middle Ages* (Ithaca-London, 1972), 33-34.

² Darren Oldridge, *The Witchcraft Reader* (London, 2002), 2-3.

³ Zie voor verdere informatie over deze debatten: Norman Cohn: *Europe's inner Demons* (1975), Carlo Ginzburg: *The Night Battles: Witches and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (1983), Hugh Trevor-Roper: *The European Witch-craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (1990).

⁴ Oldridge, *Witchcraft Reader*, 12-15.

⁵ Michael D. Bailey, 'Reformers on Sorcery and Superstition', in James D. Mixson en Bert Roest (red.), *A companion to Observant Reform in the late Middle Ages and Beyond* (Leiden-Boston, 2015), 230-254, alhier 232-243.

voor krachten heksen hebben en hoe heksen vervolgd moeten worden.⁶ Het boek is een compleet werk over heksen en diende als encyclopedie. Het doel van het boek was mensen die niet geloofden in heksen en magie te overtuigen van het daadwerkelijke bestaan ervan. Het nevendoeel was om aan inquisiteurs een methode te bieden hoe ze heksen moesten vervolgen. Volgens de Amerikaanse historicus Brian Levack geeft het boek vooral vrouwen de schuld van al het leed in de wereld en worden zij als heksen gezien. Niet alle onderwerpen worden besproken in het boek zoals de duivelskus en de sabbat, aldus Levack.⁷ Volgens Michael D. Bailey was één van de belangrijkste bronnen voor de *Malleus de Formicarius* van Johannes Nider. In zijn boek *Battling Demons* wijst hij Nider een grote rol toe in de beeldvorming over heksen in de vijftiende eeuw. Hij had als dominicaan een grote invloed op de vorming van het heksenbeeld. Dit wordt verder uitgelegd in het eerste hoofdstuk. In het huidige onderzoek over hekserij is echter weinig aandacht besteed aan Nider, wat Bailey vreemd vindt. De *Formicarius* biedt volgens hem een blik in het religieuze denken in die tijd.⁸

De belangrijkste vertaling van de *Malleus Maleficarum* in de twintigste eeuw komt van de priester Montague Summers. In de inleiding schrijft hij hekserij toe aan de eeuwige strijd tussen God en satan. Hekserij kan dus gezien worden als een vorm van ketterij. Zijn eigen ideeën over hekserij werken echter te veel door in zijn boek waardoor het geen objectieve vertaling is, aldus critici.⁹ De nieuwste vertaling van de *Malleus* is van Christopher S. Mackay uit 2009. Het bevat de volledige tekst van de *Malleus* en Mackay geeft in de inleiding een brede context waarin de *Malleus* gezien moet worden. De *Malleus* is geschreven in een tijd van religieuze onrust, kettervervolgingen en satanisme (het vereren van de duivel).¹⁰ Mackay geeft aan dat er vooral discussie is over wie de *Malleus* heeft geschreven. Zo zou Kramer het boek hebben geschreven en Sprengers naam erbij hebben gezet. Wat Mackay wel opvallend vindt, is dat vele stukken in het boek gaan over gevallen in de praktijk. Deze stukken zijn waarschijnlijk door Kramer geschreven. Kramer was immers een inquisiteur en kwam dus met praktijkgevallen in aanraking. Sprenger was een geleerde, hij kwam dus veel minder in contact met echte heksenvervolgingen. Historici zijn het dus nog niet eens over het auteurschap.¹¹ Door deze onduidelijkheid zal in deze scriptie worden uitgegaan van Kramer als enige auteur.

In 2003 onderzocht Hans Peter Broedel het effect van de *Malleus Maleficarum* op het theologisch denken over hekserij en magie in de vijftiende en zestiende eeuw. Hij probeerde te onderzoeken waarom de afgelopen eeuwen de *Malleus* als het belangrijkste boek over hekserij werd

⁶ Oldridge, *Witchcraft Reader*, 17-18.

⁷ Brian P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe* (Essex, 1987), 49-50.

⁸ Alberto Ferreiro, 'Review: Battling Demons. Witchcraft, Heresy, and Reform in the Late Middle Ages' van Michael D. Bailey, *Church History* 73 (2004), 691-692, alhier 691-692.

⁹ Russell, *Witchcraft*, 29-30.

¹⁰ Christopher S. Mackay, *The Hammer of Witches: A Complete Translation of the Malleus Maleficarum* (Cambridge, 2009), 1.

¹¹ Mackay, *The Hammer of Witches*, 2-6.

beschouwd.¹² Broedel stelt dat Kramer in de *Malleus* veel echte verhalen heeft opgenomen en er daarmee een praktijkgericht boek van heeft gemaakt. Dat was voor de autoriteiten ook handig om heksen te vervolgen. Zij hadden immers directe voorbeelden nodig die zij op andere heksenvervolgingen toe konden passen en dus werd de *Malleus* veel gebruikt.¹³ Zo werd bijvoorbeeld in de *Malleus* beschreven hoe men heksen moest ondervragen. Bailey ziet ook wel tekortkomingen aan het boek. We weten niet zeker hoe vaak de *Malleus* daadwerkelijk werd gebruikt. Broedel gaat uit van de drukcijfers van de *Malleus*, maar Bailey vindt dit een overhaaste conclusie. Druk cijfers betekenen nog niet dat het boek ook daadwerkelijk is gebruikt. Dit is echter lastig om nu nog te achterhalen omdat dit niet in de bronnen wordt vermeld. Bovendien blijft Broedel hangen in dezelfde conclusie, namelijk dat de *Malleus Maleficarum* zo populair was omdat volksgeloof was opgenomen in de theorieën. Bailey vindt ook dat Broedel andere argumenten of facetten van het boek vergeet, zoals de rol van de dominicaanse orde. Ook vindt Bailey dat de *Malleus* niet zo uniek was als Broedel stelt. Er waren meer werken over hekserij die invloed hadden op het duivelse beeld, zoals de *Formicarius* van Johannes Nider. Daar zou volgens Bailey meer naar gekeken moeten worden.¹⁴

De laatste decennia wordt dus veel aandacht besteed aan hekserij in het wetenschappelijke veld, maar nog steeds blijven enkele vragen onbeantwoord. Waarom veranderde juist in de vijftiende eeuw dit beeld en welke personen of instanties hebben hier een rol in gespeeld? Wat is de invloed van de *Malleus Maleficarum* op deze kwestie? In deze scriptie zal de vraag centraal staan waarom en op wat voor manier het beeld van de heks in de vijftiende eeuw in Europa is veranderd in een duivels heksenbeeld en hoe dit terug te zien is in de *Malleus Maleficarum*. Er zal gepoogd worden een duidelijkere weergave te geven van de factoren die ten grondslag liggen aan dit duivelse heksenbeeld. Hierbij zal gekeken worden naar wat andere auteurs al over dit heksenbeeld hebben geschreven. Dit komt tot uiting in hoofdstuk 1. Voornamelijk zal in hoofdstuk 2 gekeken worden naar de *Malleus Maleficarum* als belangrijkste bron en wat de invloed is geweest van dit werk op het heksenbeeld in de vijftiende en zestiende eeuw. Andere bronnen zoals de *Formicarius* van Johannes Nider zijn niet uitgebreid in dit onderzoek meegenomen omdat er voor gekozen is specifiek naar de *Malleus Maleficarum* te kijken als invloedrijke bron. Van de *Formicarius* is geen Engelse vertaling beschikbaar en ook andere bronnen zijn moeilijker te raadplegen dan de *Malleus*. De informatie over die bronnen is grotendeels gehaald uit secundaire literatuur.

¹² Michael D. Bailey, 'Review: The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief' van Hans Peter Broedel, *Magic, Ritual and Witchcraft* 1 (2006), 124-127, alhier 124.

¹³ Bailey, Review, 124-125.

¹⁴ Ibidem, 126-127.

Hoofdstuk 1: Het duivelse heksenbeeld

Hekserij is een fenomeen dat al eeuwen bestaat en lijkt samen te vallen met het idee van de zondebok. Zodra er rampen gebeuren of mensen ziek worden, dan zoeken mensen naar iets of iemand om de schuld te kunnen geven. Totdat werd ontdekt dat mensen ziek konden worden van bacteriën en virussen, werden veel ziektes en rampen toegeschreven aan zondige mensen, aan God of aan de duivel. Heksen zouden de meeste zonden begaan en werden daarom gezien als het kwaad in de veertiende-eeuwse samenleving. Ze zouden 's nachts kinderen hebben gedood en opgegeten.¹⁵ Voor zulke gebeurtenissen waren de mensen vaak bang. Het was aan de bestuurders van de steden om deze heksen te bestrijden. Hoe ze dit deden en waarom de heks uiteindelijk met de duivel in verband werd gebracht, zal in het volgende stuk aan bod komen. In dit hoofdstuk zal centraal staan welke factoren in de vijftiende eeuw hebben meegespeeld aan het karakteriseren van het duivelse heksenbeeld.

Goede of slechte heksen?

In de veertiende en vijftiende eeuw was er een verschil tussen bezeten zijn en een heks zijn. Bezetenen waren niet verantwoordelijk voor hun daden terwijl heksen dat wel waren. Dit kwam omdat de duivel schuldig was bij de bezetenen omdat hij hun lichamen overnam. De duivel kon moeilijk vervolgd worden, dat kon alleen God doen. De heks was wel te vervolgen omdat zij zelf gekozen had voor een pact met de duivel of een demon (een gevallen engel in dienst van de duivel, aldus de rooms-katholieke leer). Toch bleek deze lijn erg dun en was het lastig te onderscheiden of men met een bezetene of een heks te maken had.¹⁶ Daarnaast geloofden de mensen ook in goede magie. Dit kwam voort uit het onderscheid tussen witte en zwarte magie, waarbij de zwarte magie slecht was. Witte magie werd gebruikt om mensen te genezen of om zwarte magie te bestrijden. Het was deze soort magie waarmee het 'gewone volk' in aanraking kwam. Zij wisten wel van het bestaan van zwarte magie, maar zagen hier minder gevaar in dan de elite. Het geloof in witte magie was ook meer geworteld in de oude volksgeloven en tradities. Zo werd er veel waarde gehecht aan talismannen.¹⁷

Toch werden juist in vijftiende eeuw veel heksen vervolgd. Dit had verschillende oorzaken. Ten eerste waren de hervormingen in de kerk in deze tijd een belangrijke factor. Na het Vierde Lateraans Concilie in 1215 wilde de kerk een strengere leer opleggen aan de gelovigen. Daarbij werden alle bijgelovige rituelen en zaken die niet overeenkwamen met de kerkleer verboden.¹⁸ Hierdoor werden

¹⁵ Lucy Mair, 'Witchcraft, Spirit Possession and Heresy', *Folklore* 91 (1980), 228-238, alhier 230-238.

¹⁶ Brian P. Levack, *The Devil Within: possession & exorcism in the Christian West* (New Haven, 2013), 191-196.

¹⁷ Michael D. Bailey, 'From Sorcery Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages', *Speculum* 76 (2001), 960-990, alhier 960-965.

¹⁸ Michael D. Bailey, 'The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature', *The American Historical Review* 111 (2006), 383-404, alhier 401.

ketters strenger vervolgd en kwamen de mensen in aanraking met geruchten over duivelse sekten.¹⁹ Dit was het begin van de veranderende beeldvorming over heksen en ketters. Een andere verklaring voor het verhogen van het aantal heksenvervolgingen was het mislukken van de oogsten door de kleine ijstijd in de vroege vijftiende eeuw. De mensen hadden hierdoor minder te eten en de leefomstandigheden in de dorpen verslechteren. Dit moest verklaard worden, dus daar werd een zondebok voor gezocht. Heksen en het fenomeen hekserij werden hierbij als schuldigen aangewezen.²⁰

Verandering in het beeld

Toen de katholieke kerk in aanraking kwam met dualistische ideeën van onder andere de katharen in de twaalfde en dertiende eeuw, werd dit meteen gekoppeld aan de duivel. Het dualisme stelde dat alle aardse dingen het werk van de duivel waren en alleen de hemel bij God hoorde. Dit idee sloot niet aan bij de leer van de katholieke kerk. Omdat deze ketters geloofden dat de duivel al het aardse bezat en daardoor erg machtig was, werden ze al snel duivelsaanbidders genoemd en zouden ze een pact hebben gesloten met de duivel. Dit betekende niet dat katharen of andere ketterse groepen ook daadwerkelijk de duivel aanbaden. Vaak waren dit alleen maar geruchten die als waarheid werden aangenomen. Later werden de waldenzen, een ketterse groep uit Italiaanse en Franse gebieden, ook heksen genoemd omdat ze zowel magie zouden beoefenen als de duivel aanbidden. Daarmee was hekserij de ergste vorm van ketterij die zeker moest worden vernietigd, aldus de katholieke kerk.²¹

Magie was tevens ook een ingewikkeld concept om te begrijpen voor de mens. Hoe verkreeg men magie en hoe was die magie te manipuleren? Daar probeerden verschillende geleerden een antwoord op te krijgen. Dit deden ze door zelf met magie te experimenteren. Vreemd genoeg werd dit niet als slecht gezien door de kerk en de geleerden zouden ook geen pact hebben met de duivel. Niet iedereen nam dit echter zomaar aan en dus moesten de geleerden vaak uitleggen wat hun onderzoek opleverde en dat ze geen ketters waren. Een van die critici was Thomas van Aquino (1225-1274). Hij vond dat mensen geen controle konden hebben over demonen of hun macht, zoals de elite dacht. Dit was een illusie van de duivel om mensen te verleiden hun ziel te verkopen. Magie moest worden gezien als ketterij. Steeds meer mensen gingen dit beeld van hem overnemen.²²

¹⁹ Michael D. Bailey, *Battling Demons: Witchcraft, Heresy and Reform in the Late Middle Ages* (Pennsylvania, 2003), 32-36.

²⁰ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', in Brian P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford, 2013), 159-178, alhier 160-165.

²¹ Joseph Klaits, *Servants of Satan: the age of the witch hunts* (Bloomington, 1985), 19-26; Norman Cohn, 'The Demonization of Mediaval Heretics' in Darren Oldridge (red.), *The Witchcraft Reader* (London, 2002), 36-52, alhier 36-40.

²² Klaits, *Servants of Satan*, 32-42.

Hervormingen in de kerk

In de vijftiende eeuw ontstonden er hervormingsbewegingen en initiatieven binnen de bedelordes (dominicanen en franciscanen). Zij dachten na over de gevaren van hekserij in de samenleving, wat tot uiting kwam op het Concilie van Bazel (1431-1449). De dominicaanse hervormer Johannes Nider schreef naar aanleiding van dit concilie zijn boek *Formicarius*. Het boek was bedoeld om mensen de goede moraal bij te brengen en te waarschuwen voor de gevaren van heksen. Nider had op het concilie veel informatie opgedaan over hekserij. Er werd daar gesproken over het bestrijden van ketteren en heksen. De duivel was de oorzaak van de ellende in de wereld en de kerk wilde deze ellende verhelpen. Dit moest gebeuren door de leken een strengere leer te onderwijzen over het geloof in God. Zo zouden er minder zonden worden begaan en had de duivel minder kans om rampen aan te richten.²³ Nider verzamelde deze ideeën in zijn boek, dat vervolgens gebruikt werd om te preken in de kerken. Zo kregen de gewone mensen ook mee hoe men over heksen moest denken. Ook werd benadrukt dat als iemand behekt zou zijn, deze persoon dit dan niet zelf kon oplossen door naar een andere heks te gaan, maar naar de kerk moest komen. De priesters zouden door middel van bidden de mensen helpen om weer gezond te worden. Ondanks deze regels hielden mensen toch sterk vast aan hun tradities en volksgeloven.²⁴

Hervormingsbewegingen kwamen sterk op in de vijftiende eeuw. Het is opvallend dat juist in de tijd van de meeste hervormingen in het christendom (vijftiende en zestiende eeuw) ook de heftigste heksenvervolgingen plaats vonden, aldus historicus Michael D. Bailey. De hervormingen waren volgens hem gericht op het veranderen van het gedrag van de leken. Zij moesten strikter gaan leven. De leer werd dus strenger geformuleerd en magie werd verboden. Magie hoorde bij de duivel en was dus slecht.²⁵ De hervormers gingen zelf naar de dorpen toe om magie te bestrijden. Eén van de problemen die ze daarbij tegen kwamen, was dat de mensen vaak zelf niet begrepen dat ze met magie, en dus met de duivel, te maken hadden. Zeker witte magie werd door het volk als onschuldig gezien. Ze hielden dus vast aan hun tradities en dat maakte het lastiger voor de kerk om te hervormen.²⁶

Inquisitie

Een van de andere factoren die dit veranderende beeld heeft bepaald en gevormd, is de inquisitie. Deze werd in de dertiende eeuw opgericht om ketteren te bestrijden en bestond vooral uit leden van de dominicaanse en franciscaanse orde. Later werden de heksen ook hun slachtoffers. Volgens de historicus Hans Peter Broedel zat het duivelse heksenbeeld alleen in het hoofd van de inquisiteurs. Zij

²³ Bailey, 'Reformers on sorcery and superstition', 239-243.

²⁴ Bailey, 'The Disenchantment of Magic', 387-394; Bailey, *Battling Demons*, 29-32.

²⁵ Bailey, *The Disenchantment of Magic*, 384-399.

²⁶ Bailey, 'Reformers', 243-249.

waren geleerd en hadden de meeste toegang tot traktaten over hekserij. Zij zagen groot gevaar in hekserij omdat de heksen veel schade konden aanbrengen in de samenleving. Daarom gingen de inquisiteurs de heksen hevig vervolgen. Vaak werden onterechte beschuldigingen gedaan en werden de verdachten gedwongen tot een bekentenis. Marteling was hierbij een veel gebruikte methode. De inquisiteurs wilden bevestigd krijgen wat ze al dachten over heksen, namelijk kindermoordenaars en duivelsaanbidders. Zo werd dit beeld dus eigenlijk opgedrongen aan het volk maar ook aan priesters. Zij waren vaak degene die niet geloofden in duivelse hekserij omdat zij heel dicht bij het volk stonden en dus geen deel uitmaakten van de stedelijke elite.²⁷ Wel werden in elk gebied de heksen anders vervolgd en berecht omdat verschillende inquisiteurs toch net iets andere ideeën hadden, zoals over welke martelingen gebruikt mochten worden. Dit werd later opgelost met de *Malleus Maleficarum*, die ging dienen als een standaardwerk voor de vervolgingen.²⁸ Wat goed is om te weten, is dat dit idee van de duivelse hekserij eigenlijk voornamelijk binnen de elite bestond. Het gewone volk zag de heksen als beoefenaars van magie, zowel goed als slecht, en legde niet meteen de link met de duivel.²⁹

Het nieuwe heksenbeeld

Heksen werden vanaf de late vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw, volgens historicus Christopher Mackay, die ook de *Malleus Maleficarum* heeft vertaald, beschuldigd van zes kenmerken: een verbond met de duivel (diabolisme), seksuele relaties met de duivel, vliegen door de lucht, de duivelsbijeenkomst (de sabbat), slechte/zwarte magie bedrijven en het doden van kinderen. Ze zouden vrijwillig hun ziel aan de duivel hebben verkocht in ruil voor macht in de samenleving. Ze moesten dan opdrachten voor de duivel uitvoeren zoals oogsten vernietigen en bepaalde mensen schaden. De sabbat, een bijeenkomst om de duivel te eren, is pas in de zestiende eeuw ontstaan en was niet in elk gebied bekend. Toch is het een belangrijk onderdeel van het zestiende-eeuwse heksenbeeld. In deze bijeenkomsten zouden ze kinderen offeren en zouden de heksen geslachtsgemeenschap hebben met de duivel en met elkaar. Dit idee was ontstaan uit een soort angst voor mensen die kinderen opaten en andere mensen doodden met magie. Ook zou dit idee al in enkele volksreligies zijn voorgekomen. Het is uiteindelijk opgenomen in het heksenbeeld door de inquisiteurs.³⁰

Er werd gedacht dat heksen zouden vliegen naar de sabbat. Hun lichaam vloog dan door de lucht en werd gestuurd door de duivel. Soms werd gedacht dat dit alleen spiritueel gebeurde. De heks zou alleen in gedachten of met de ziel kunnen vliegen. Dit was een verklaring voor de verhalen dat het lichaam van de heks nog wel thuis was maar zij wel beweerde weg te zijn geweest. Dit geloof in het

²⁷ Hans Peter Broedel, 'Fifteenth-Century Witch Beliefs', in Brian P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in the Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford, 2013), 32-49, alhier 36-41.

²⁸ Broedel, 'Fifteenth-Century Witch Beliefs', 42-48.

²⁹ Ibidem, 4-10.

³⁰ Mackay, *The Hammer of Witches*, 19.

vliegen bestond al in meerdere volksculturen voordat het idee van de sabbat opkwam en is waarschijnlijk door lokale verhalen in het heksenbeeld terecht gekomen. Het geloof was zelfs zo sterk dat vrouwen soms zelf geloofden dat ze gevlogen hadden. Het was dus diep ingeworteld in het denken van de vijftiende eeuw.³¹ Deze hekserij werd vooral geacht voor te komen in de bergdorpen in de Alpen, dus Frankrijk, het huidige Italië en Duitsland. Vaak werd hekserij toegeschreven aan de bergculturen zonder dat 'stadsmensen' echt wisten hoe die cultuur in elkaar zat. Zij beschuldigden vaak de mensen in de bergen van hekserij en lieten de heksen terecht staan in de steden. Daar werden ze op de brandstapel gezet. In de steden werden echter ook mensen beschuldigd van hekserij en veroordeeld. Daar ontstonden dus de ideeën over duivelse hekserij en praktijken. Deze ideeën werden vervolgens geprojecteerd op de mensen van het platteland en de bergen door de inquisiteurs. Zo verspreidden het nieuwe heksenbeeld zich.³²

Concluderend kan dus worden zeggen dat het heksenbeeld door verschillende omstandigheden in de vijftiende eeuw is veranderd. Waar de heksen in de veertiende eeuw nog werden beschuldigd van louter gebruik van magie, werd in de vijftiende eeuw het duivelse aspect toegevoegd waardoor de heksen meteen de gevaarlijkste en zondigste mensen in de samenleving werden. Vooral de vernieuwde leer van de kerk zorgde voor een verandering in het beeld, evenals de dualistische ideeën van verschillende kettergroepen. De kerk en de hervormers van de bedelordes wilden hen zo snel mogelijk uitroeien om de samenleving veilig te stellen. Wel was dit duivelse beeld vooral bekend bij de elite. Het volk had andere ideeën over magie en heksen die niet zo zeer met de duivel te maken hadden. Uiteindelijk zijn de inquisiteurs en de geleerden er in geslaagd dit beeld aan het volk op te leggen waardoor veel heksen werden vervolgd. Dit ging nog makkelijker toen het standaardwerk voor het opsporen en vervolgen van heksen, de *Malleus Maleficarum*, uitkwam. Omdat dit boek een belangrijke rol in dit heksenbeeld heeft gespeeld, zal in het volgende hoofdstuk de *Malleus Maleficarum* uitvoerig worden besproken, evenals de rol die het heeft gespeeld in het duivelse heksenbeeld.

³¹ Levack, *The witch-hunt*, 35-43.

³² Kieckhefer, 'The First Wave of Trials', 165-169.

Hoofdstuk 2: De *Malleus Maleficarum*

De hervormingen van de kerk hebben dus een belangrijke rol gespeeld in het veranderende heksenbeeld en dat heeft uiteindelijk geleid tot vele duizenden slachtoffers bij de heksenvervolgingen. Dit was mogelijk doordat het nieuwe duivelse heksenbeeld breed verspreid was in Europa, mede door de drukpers. De *Malleus Maleficarum*, alias de heksenhamer, was een belangrijke spin in dit web. Het was een handboek voor inquisiteurs en priesters die hiermee wisten hoe een heks kon worden herkend en vervolgd. Maar hoe wordt de heks eigenlijk neergezet in de *Malleus Maleficarum*? Wat is de relatie met de duivel en hoe wordt dit verwoord in het boek? In dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op het boek zelf en zal worden uitlegt hoe het nieuwe duivelse heksenbeeld terug komt in de *Malleus*. Daarna zal naar de invloed van het boek worden gekeken op het heksenbeeld in de vijftiende en zestiende-eeuwse samenleving.

Opzet van het boek

De auteur van de *Malleus Maleficarum*, Heinrich Kramer, was in 1430 geboren in Schlettstadt, dat nu in Frankrijk ligt. Hij sloot zich aan bij de dominicaanse orde en werd een professor in theologie aan de universiteit in Keulen. Hij had geen ambitie in het wetenschappelijke veld maar ging graag op missie onder de leken. Hij wilde hen een striktere leer bijbrengen. Hij was door de paus benoemd als inquisiteur en trad op in verschillende Duitse processen en vervolgingen. Hier kwam hij ook in aanraking met heksen en ontwikkelde hij zijn heksenbeeld. Dit speelde later een rol bij het maken van de *Malleus Maleficarum*. In één van de processen tegen heksen ging Kramer in tegen het stadsbestuur van Innsbruck en werd hij weggestuurd. Daarom was het later voor hem belangrijk dat de paus hem steunde bij de vervolgingen. Dit wordt verder uitgelegd in de volgende alinea's.³³

Het boek zelf bestaat uit drie delen: waarom bestaan heksen, hoe herken je ze en hoe moet je ze vervolgen. Elk deel bestaat uit een aantal vragen en hoofdstukken.³⁴ Op deze vragen wordt door Kramer een antwoord gegeven. Vaak gebeurt dit in de vorm van vraag-antwoord, waarbij meerdere argumenten worden gegeven voor een stelling en vervolgens een reactie hierop. De *Malleus Maleficarum* was geïnspireerd op de werken van de dominicanen Johannes Nider (1380-1438) en Thomas van Aquino (1225-1274). Beide mannen zagen de heksen als het kwaad in de samenleving en waren ervan overtuigd dat de heksen een pact hadden met de duivel. Kramer heeft hun teksten gedeeltelijk overgenomen in zijn boek. Dit is vooral te zien in de eerste twee delen die wat meer theorie bevatten. Deel 3 gaat in op de praktijk van heksenvervolging. Deze tekst heeft Kramer overgenomen

³³ Mackay, *The Hammer of Witches*, 2-6.

³⁴ In dit hoofdstuk zal een aantal keer verwezen worden naar deze vragen. De volledige vragenlijst van het boek is te vinden in bijlage 1.

van de dominicaan Nicholas Eymeric. Eymeric schreef boeken over ketterij en hoe ketteren vervolgd moesten worden. Kramer vond deze vervolgingsmethoden ook goed om heksen te kunnen vervolgen en heeft ze hier en daar wat aangepast zodat ze meer geschikt zijn voor het vervolgen van heksen. Later in dit hoofdstuk zal daar meer op in worden gegaan.³⁵

Het doel van het boek was priesters en leken te overtuigen van het bestaan van heksen en magie. Ook moest het boek een correcte methode bieden aan inquisiteurs hoe ze heksen moesten vervolgen.³⁶ Kramer heeft naast het hoofdgedeelte ook nog een pauselijk edict, een rechtvaardiging van het boek en een brief van enkele professoren die hun goedkeuring over het boek uitspraken toegevoegd. Mackay en andere historici trekken de betrouwbaarheid van deze brief in twijfel. Kramer zou de brief zelf hebben geschreven maar dit is lastig te controleren. In de rechtvaardiging van het boek noemde Kramer dat de rampen die op de wereld gebeuren, een gevolg zijn van de strijd tussen God en de duivel. De heks had de kant van de duivel gekozen en was daarom slecht. Zij moest voor deze keuze worden gestraft zodat er minder rampen zouden gebeuren. De inquisiteurs moesten dit probleem oplossen en dit boek zou hen daarbij helpen, aldus Kramer.³⁷

Het pauselijke edict, *Summis desiderantes affectibus*, werd in 1484 geschreven door paus Innocentius VIII en gaat over het bestrijden van ketteren. Het katholieke geloof moest worden beschermd en daarom moesten de ketteren worden vervolgd. De paus had gehoord van sektes die magie gebruikten en een pact zouden hebben met de duivel. Innocentius gaf daarom Kramer de opdracht om de samenleving weer veilig te maken en dus de heksen te bestrijden. Met het edict gaf de paus Kramer vrij spel in de steden waar hij kwam, te zien in dit citaat:

‘Therefore, by Apostolic authority we ordain through the text of the present letter that these Inquisitors are authorized to carry out the office of the Inquisition in those places and to correct, imprison and punish these persons for the aforementioned excesses and crimes’.³⁸

De mensen moesten hem dus helpen met zijn taak want anders negeerden de mensen de bevelen van de paus. Kramer gebruikte deze brief als een bevestiging van zijn goede werk en om te bewijzen dat heksen daadwerkelijk bestonden. De brief gaf zijn boek dus extra autoriteit en gaf hem een vrijgeleide in de steden.³⁹

³⁵ Bailey, ‘The Disenchantment of Magic’, 383-395.

³⁶ Mackay, *The Hammer of Witches*, 6-7.

³⁷ Henricus Institoris en Jacobus Sprenger, *The Hammer of Witches*, vert. Christopher S. Mackay, (Cambridge, 2009), 69-70.

³⁸ *Ibidem*, 71-74.

³⁹ Russell, *Witchcraft in the Middle Ages*, 229-236.

Visie van de heks

Na deze inleiding begon Kramer echt aan het boek. Deel 1 en 2 gaan vooral over de theorie achter het heksenbeeld. Dus waarom bestaan heksen en wat zijn hun kenmerken? In deel 1 wordt betoogd dat het geloof in heksen bij de katholieke leer hoorde en dat elke goede gelovige dus dit beeld moest volgen.⁴⁰ Zoals net al genoemd is, waren heksen en magie het instrument van de duivel in de strijd met God. God is volgens de *Malleus Maleficarum* almachtig en heeft controle over de duivel. De enige reden waarom heksen kunnen bestaan, is dat God een beetje ruimte laat aan de duivel. Dit doet hij zodat de mens kan zien dat er ook kwaad is in de samenleving. Door een fout en slecht voorbeeld te maken, weet de mensheid hoe zij wel goed moet leven. Volgens de christelijke leer luidt het pact met de duivel het einde der tijden in. Als de duivel meer macht krijgt op aarde en dit een toppunt bereikt, komt Christus terug om hem te verslaan. Na het duizendjarige vrederijk onder Christus zal de dag des oordeels aanbreken en zal iedereen door God worden beoordeeld op zijn leven. Tijdens het aardse verblijf van de mens kan God mensen belonen en straffen. Door het verraad van de heksen tegenover het christelijke geloof, zou God ook onschuldige mensen straffen voor dit verraad. Daarom waren heksen zo gevaarlijk in de samenleving en moesten ze worden aangepakt, aldus Kramer. Anders zouden nog veel meer onschuldigen mensen sterven.⁴¹

Kramer schreef de volgende eigenschappen aan de heks toe: arm, ongeleerd, ongetrouwd, op seks belust, oud en een vrouw. Vooral deze laatste eigenschap valt op in de *Malleus* in vergelijking met andere boeken uit de veertiende en vijftiende eeuw. Kramer zag de heks voornamelijk als een vrouw. Zij zou gevoeliger zijn voor magie en zwak zijn van geest en lichaam. De duivel had dus een makkelijke prooi in de vrouw want zij wilde magie gebruiken om net zo sterk als de man te worden. Toch was in de vijftiende eeuw lang niet iedereen overtuigd dat de heks altijd een vrouw was. Vooral het volk dacht dat mannen ook magie konden beoefenen. Eigenlijk was deze mening van Kramer dus uniek, aldus Hans Peter Broedel.⁴²

Kramer had echter door zijn eigen ervaringen met het vervolgen van heksen in de Duitse gebieden het idee dat heksen altijd vrouwen waren. Dit onderbouwde hij in deel 1 (vraag 6) met citaten van klassieke denkers als Cicero en Seneca. In de oudheid werd de vrouw ook als minderwaardig gezien en als een kwaad wezen. Zo zei Cicero:

⁴⁰ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 91-158.

⁴¹ Mackay, *The Hammer of Witches*, 21-25.

⁴² Broedel, 'Fifteenth-Century Witch Beliefs', 42-44.

'While men are driven to every act of wrongdoing (sorcery) by individual desires, women are led to every sort of wrongdoing (acts of sorcery) by a single desire. For the basis of all the vices of woman is greed.'⁴³

Hiermee schilderde Cicero vrouwen dus af als hebzuchtige wezens. Ook in christelijke teksten gebeurde dit, zoals in een stuk van de apostel Mattheus.⁴⁴ Hierin schetste hij de vrouw erg negatief:

'What else is a woman but the enemy of friendship, an inescapable punishment, a necessary evil, a natural temptation, a desirable disaster, a danger in the home, a delightful detriment, an evil of nature, painted with nice color?'⁴⁵

Deze citaten komen uit de *Malleus*, wat dus aangeeft dat Kramer het met deze ideeën eens was. De vrouw was een puur slecht wezen. Toch liet Kramer niet alleen zijn eigen mening zien want in deel 2 gaan vraag 16 tot en met 18 over redenen waarom mannen ook magie kunnen bedrijven. Zij werden 'magiërs' genoemd en worden niet gelinkt aan de duivel. Kramer vond hen dus minder erg dan de vrouwelijke heksen omdat ze geen relatie hadden met de duivel. De magiërs waren daardoor ook minder machtig en gevaarlijk.⁴⁶

Relatie met de duivel

Een andere belangrijk onderdeel van het boek is de relatie tussen de duivel en de heks die wordt beschreven. Daar is het boek deels om bekend geworden. Kramer gaf veel aandacht aan de duivel omdat hij dacht dat de duivel erop uit is om het menselijke ras te vernietigen en de kerk schade toe te brengen:

'... it is responded that since he has a thousand ways and arts of harming, inasmuch as since his downfall he has striven to split the unity of the Church and to overturn the human race in every way...'⁴⁷

⁴³ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 162-163.

⁴⁴ Dit is een homilie van de heilige Johannes Chrysostomus over het Evangelie volgens Mattheus. Een homilie is een nadere verklaring van iets, in dit geval dus een nadere verklaring van het Evangelie van Mattheus.

⁴⁵ Ibidem, 163.

⁴⁶ Hans Peter Broedel, 'To preserve the Manly form from so Vile a Crime: Ecclesiastical Anti-Sodomitic Rhetoric and the Gendering of Witchcraft in the Malleus Maleficarum', *Essays in Medieval Studies* 19 (2002), 136-148, alhier 135-141.

⁴⁷ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 310.

Daarom rekruteert hij ook heksen zodat hij zijn doel kan bereiken. Volgens Kramer kan de heks geen magie uitvoeren zonder de duivel.⁴⁸ Daar heeft de heks zelf voor gekozen, aldus Kramer. Een slechte ziel wordt aangetrokken door slechte krachten. De heks moest dus worden gestraft omdat ze in wezen slecht is.⁴⁹ Het pact met de duivel geeft de heks krachten zoals vliegen door de lucht, mensen veranderen in beesten en oogsten vernietigen. Daarnaast was een belangrijke activiteit het doden en opeten van kinderen.⁵⁰ Vaak waren ongedoopte kinderen het slachtoffer omdat christenen pas toegelaten werden in de hemel als ze waren gedoopt. Daarom zou de duivel deze kinderen graag doden. Zo zegt Kramer: 'For the Devil knows that such children are excluded from entering the Kingdom of Heaven because of the penalty of loss or original sin'.⁵¹

In de *Malleus Maleficarum* gaat het vooral om het sluiten van een pact met de duivel en over de gruwelijkheden die heksen kunnen aanrichten met magie. Ook de sabbat wordt even genoemd, alhoewel Kramer deze bijeenkomsten niet zo noemde. Dat is pas in de zestiende eeuw ontstaan. Sodomie is daarnaast ook een belangrijk onderwerp in het boek. In de middeleeuwen was dit een van de ergste zonden die men kon begaan. Onder sodomie werd in de vijftiende eeuw alle door de kerk verboden vormen van geslachtsgemeenschap verstaan, zoals homoseksuele relaties (man-man en vrouw-vrouw) en seks met dieren. Sodomieten werden als vijanden van het huwelijk gezien en moordenaars van hun ongebornen kinderen. Het was dus een daad tegen de creatie van God. Seks met de duivel hoorde hier ook bij. Vrouwen zouden een sterkere seksuele lust hebben en zich daarom sterker aangetrokken voelen tot de duivel dan mannen.⁵² Ze werden de seksslavinnen van de duivel genoemd. Voor de heksen was er echter wel een probleem. De duivel was van lucht gemaakt en kon verschillende aardse vormen aannemen. Dit resulteerde echter nooit in een zaadlozing tijdens de seks waardoor de heksen niet zwanger konden raken. Zo konden ze niet nog een generatie heksen maken. Daarom gingen de heksen soms naar een willekeurige man toe die dan onvrijwillig zijn zaad moest afstaan. Zo konden toch nieuwe heksen worden geboren, voornamelijk vrouwelijke opvolgers.⁵³ Heksen werden ook geacht de seksualiteit en vruchtbaarheid bij andere mensen te vernietigen, zoals het mannelijk geslachtsdeel te laten verdwijnen, vrouwen onvruchtbaar te maken of kinderen te vermoorden in hun moeders buik. Kramer stelde in de *Malleus Maleficarum* sodomie in als een belangrijk onderdeel van hekserij. Hiermee maakt hij dus van hekserij de ergste zonde.⁵⁴

⁴⁸ Ibidem, 106-138.

⁴⁹ Ibidem, 133-158; Hans Peter Broedel, *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft: Theology and popular belief* (Manchester-New York, 2003), 55-58.

⁵⁰ Broedel, *The Malleus Maleficarum*, 40-60.

⁵¹ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 366-370.

⁵² Broedel, 'To preserve the Manly form', 135-141.

⁵³ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 302-314; Broedel, *The Malleus Maleficarum*, 50-60.

⁵⁴ Broedel, 'To preserve the Manly form', 135-143; Mackay, *The Hammer of Witches*, 281-314.

Een ander belangrijke eigenschap van heksen was het kunnen vliegen, zoals in hoofdstuk 1 al is genoemd. Heksen zouden naar de bijeenkomsten toe vliegen. Dit kon door de kracht die ze van de duivel hadden gekregen. Volgens Kramer zouden de heksen een zalfje van kinderhuid op een stuk hout smeren en daarmee wegvliegen:

‘... they have to make a paste from the limbs of children, especially those killed by them before Baptism, and by the demon’s instructions they smear it on some seat or a piece of wood.’⁵⁵

Ook kwam het voor dat demonen de heksen vliegend meenamen naar de bijeenkomsten. Sommigen mensen geloofden dat de duivel de heks alleen in geest komen meenemen. Het lichaam van de heks bleef dus thuis. Kramer vond dit onzin en schoof dit af als ketterij. Heksen konden wel degelijk vliegen volgens hem.⁵⁶ Dit idee kwam ook vaak voor in volksgeloven, vooral in Italië. Nider noemde dit ook in zijn *Formicarius*.

Heksen bestrijden en vervolgen

Johannes Nider was van mening dat men heksen kon bevrijden van de duivel en dus kon genezen van het kwaad. Dit kon door exorcisme, waarbij God werd aangeroepen om het slachtoffer te helpen en allerlei rituelen werden uitgevoerd om de demonen uit te bannen. Het kruisgebaar was hierbij essentieel omdat de duivel en demonen daar niet tegen konden. Ook Kramer was van mening dat men door te bidden en te biechten van de heksenbetovering af kon komen:

‘... sorceresses can inflict every kind of bodily illness ..., and since lawful exorcisms are considered to be among the remedies consisting of words, exorcism was mentioned as a general cure.’⁵⁷

Exorcisme kon een uitkomst bieden voor zowel mensen die behekst waren als heksen zelf. Bij deze laatste groep was dit echter wel lastiger omdat zij vaak vrijwillig met de duivel een pact hadden gesloten.⁵⁸ Bij het volgende kopje zal hier verder op in worden gegaan.

Kramer had het in de *Malleus Maleficarum* ook over het bijgeloof van mensen, zoals het geloof in de beschermende kracht van een amulet:

⁵⁵ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 298.

⁵⁶ Ibidem, 292-301.

⁵⁷ Ibidem, 443.

⁵⁸ Bailey, ‘The Disenchantment of Magic’, 390-401.

'Belonging to superstition are the thousand magical arts, including the tying of amulets and remedies condemned by the teaching of physicians...'⁵⁹

Van dit bijgeloof wilde Kramer dus af. Het hielp volgens hem namelijk niet en daardoor had de duivel meer kans van slagen. In dit citaat is te zien dat de *Malleus* een handboek was waarin staat hoe men moest denken over magie en heksen en wat als bijgeloof bestempeld moest worden. Er staat zelfs in het boek een gebed dat priesters konden gebruiken om mensen te bevrijden van kwade geesten. Vaak bleef het volk echter geloven in oude tradities. Ze bleven bij ziekte of verwonding naar een genezer gaan. De mensen zouden met spreuken weer beter worden. Dit werd door de kerk dus bestempeld als bijgeloof.⁶⁰

In dit laatste deel staat ook een volledige lijst van vragen die aan de heks en de getuigen moesten worden gesteld. Alleen zo kon een inquisiteur achterhalen of de heks schuldig was, aldus Kramer. Zowel de seculiere rechtbank als de pauselijke inquisitie mocht de heksen veroordelen. In het boek worden ook de meer juridische zaken besproken van een proces tegen een heks. Zo wordt ingegaan op het aantal getuigen dat er moet zijn (twee of drie), wat hen geloofwaardig maakt en of de heks een advocaat mag hebben. Een advocaat werd bijna altijd toegestaan en getuigen waren geloofwaardig als meerdere getuigen hetzelfde verhaal vertelden. Tevens komt ter sprake wanneer de heks gearresteerd mag worden en of ze onder marteling mag worden bevraagd. Dit laatste werd altijd toegestaan als legitieme methode. Volgens het boek zou de heks dus wel een eerlijk proces moeten krijgen: 'In criminal charges the proof should be clearer than daylight.'⁶¹ Dus zelfs voor heksen moet er genoeg bewijs zijn om ze te kunnen vervolgen. Natuurlijk moet er wel rekening mee worden gehouden dat inquisiteurs zich niet altijd aan dit boek en de regels hielden en dat ook vaak heksen zonder proces op de brandstapel werden gezet. Dit wordt ook in de *Malleus* gezegd:

'no single method of questioning, investigating and examining with references to the articles should be followed for all heretics or all those denounced for heresy and instead a different method of examining that varies according to the reality of the sects and persons should be followed'.⁶²

⁵⁹ Institoris en Sprenger, *The Hammer of Witches*, 449.

⁶⁰ Ibidem, 443-461.

⁶¹ Ibidem, 508.

⁶² Ibidem, 549.

Inquisiteurs hadden vaak hun eigen methoden van ondervragen en veroordelen. Door heel Europa was dit dus anders. De *Malleus Maleficarum* hielp bij het uniformeren van de regels maar het is niet te controleren in hoeverre elke inquisiteur en stad zich hieraan hield.

Ook in de vijftiende en zestiende eeuw was er discussie over het veroordelen van heksen. Vooral een bekentenis afleggen door marteling was een gevoelig punt. Kramer zei hierover dat marteling soms nodig was om te ontdekken of de heks schuldig was. De duivel had namelijk macht over de heks waardoor zij niks hoefde te zeggen. Als de heks zich vrijwillig had overgegeven aan de duivel, dan zou zij worden beloond door de duivel met de 'kracht van het zwijgen' en zou ze niks zeggen tijdens de marteling. Waarschijnlijk stierf ze dan aan haar verwondingen.

'Hence, they readily confess their crimes, while others, who adhered to him in their hearts just as they did in their mouths, are protected by him to the best of his abilities and become obdurate under the influence of the sorcery of silence'.⁶³

Als de heks bekende, werd ze soms beloond met alleen een levenslange gevangenisstraf in plaats van de dood. Maar dit was niet in alle gevallen zo. Soms werden ze alsnog op de brandstapel gezet. Dit hing af van wat zij tijdens haar pact met de duivel had gedaan.⁶⁴ In de *Malleus* is een lijst opgenomen met aanklachten tegen heksen en welk oordeel in dat geval gemaakt zou moeten worden. Dus wanneer iemand maar een beetje verdacht is, dan is de kans dat hij of zij wordt vrijgelaten nog aanwezig.

Invloed op het heksenbeeld

In het voorgaande komt naar voren dat in de *Malleus Maleficarum* vooral de nadruk wordt gelegd op het slechte van de heks, dat de heks een vrouw is en dat de heks een relatie heeft met de duivel. Kramer creëerde, door sodomie als een belangrijk onderdeel van hekserij te bestempelen, als het ware een soort monster voor de samenleving dat de wereld kapot kon maken. Volgens Kramer waren de inquisiteurs de enige die dit tegen konden gaan. Dit was de reden dat hij de *Malleus* heeft geschreven. Dit boek kan de mensheid helpen het kwaad te verslaan. Het boek is echter bekender geworden doordat het een overzichtswerk is over heksen. Qua inhoud is het boek niet extreem vernieuwend als gekeken wordt naar andere teksten uit de vijftiende eeuw die over hekserij gaan. Doordat het boek een verzameling van allerlei ideeën was, had het toch veel invloed. Het heeft zijn succes eigenlijk te danken aan de praktijkgerichte inhoud. Het werd in de praktijk meer gebruikt door inquisiteurs en

⁶³ Ibidem, 543-554.

⁶⁴ Ibidem, 541-548.

priesters dan andere teksten over hekserij. De *Malleus* was echt een naslagwerk waarin inquisiteurs en priesters konden opzoeken wat de kenmerken van heksen waren. Dit konden ze vervolgens makkelijker uitleggen aan het volk waardoor het een grote invloed had op de gedachtegang over heksen. Tevens konden de inquisiteurs en priesters het volk waarschuwen voor de gevolgen van hekserij. Ook tijdens processen en veroordelingen van heksen werd het boek gebruikt, zoals de lijst met vragen die aan de heks moest worden gesteld (deel 3). Het is helaas niet te controleren in hoeverre inquisiteurs deze lijst ook gebruikten. Wel weten we dat het boek vaak herdrukt was en over heel Europa verspreid was. Het was dus een veel gelezen boek en had daardoor ook impact op de samenleving. Zeker door de pauselijke goedkeuring van het boek kreeg het nog meer status.⁶⁵

Desondanks was het boek meer bedoeld voor de elite en de inquisitie dan voor het gewone volk. Zij gingen dit boek niet snel lezen, als ze al konden lezen. Dit sluit aan bij het idee dat vooral binnen de elite hekserij en de duivel met elkaar in verband werden gebracht. Zo werden de sabbat en het eten van kinderen niet altijd geloofd door het volk.⁶⁶ Het beeld van de heks, dat geschetst wordt in de *Malleus*, werd de norm voor inquisiteurs als het om het vervolgen van heksen ging. Zij gaven dit beeld door de vervolgingen deels over aan het volk. Later werd dit duivelse heksenbeeld ook gebruikt door andere auteurs in de zestiende eeuw. Ook protestanten gebruikten de *Malleus*. Dit kon omdat door de drukpers het boek snel werd verspreid. Dat maakte het boek ook succesvoller dan eerdere uitgegeven boeken die deze mogelijkheid niet hadden.⁶⁷ Ondanks dat de precieze invloed van het boek nooit zeker te weten is, lijkt het erop dat Kramer met zijn *Malleus Maleficarum* een grote rol heeft gespeeld in het veranderende beeld van de heks. Zijn boek heeft in de praktijk van het heksen opsporen en vervolgen zeker invloed gehad. Het is daardoor ook veel verspreid en gelezen. Kramers heksenbeeld werd daardoor het gangbare beeld over heksen in de vijftiende en zestiende-eeuwse samenleving.

⁶⁵ Bailey, 'The Disenchantment of Magic', 384-403.

⁶⁶ Levack, *The witch-hunt*, 49-54.

⁶⁷ Klaitz, *Servants of Satan*, 42-47.

Conclusie

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat de hervormingen van de kerk in de vijftiende eeuw zorgden voor een verandering in het beeld over hekserij. Waar de heks eerst werd gezien als een magiër, was ze nu een vrouwelijke duivelsaanbidder. Doordat de kerkleer werd hervormd en dus strenger werd gekeken naar de geloofsregels, werden kettters en heksen zwaarder vervolgd door inquisiteurs als Kramer. De paus steunde hen hierin en schreef een pauselijk edict die Kramer vrijheid en bescherming gaf in alle steden. Leden van religieuze bedelordes zoals de dominicanen en franciscanen waren geleerd en kregen dus veel mee van de discussies die in het intellectuele veld werden gevoerd over hekserij en de duivel. Doordat ze echter ook in de steden en dorpen zelf kwamen, wisten ze wat voor (bij)geloof er heerste onder de dorpelingen. Hierdoor hadden ze veel kennis over hekserij en magie. Ook Kramer had veel verhalen gehoord in de dorpen toen hij inquisiteur was. Deze verhalen komen terug in de *Malleus Maleficarum* waardoor het boek ook als praktijkvoorbeeld kan dienen. Door deze verhalen toe te voegen aan het boek konden zijn argumenten beter worden ondersteund en werd het ook levendiger gemaakt voor de lezer. Het vergrootte tevens de autoriteit van zijn boek.

Het idee dat hekserij de ergste zonde was die je kon begaan, kwam voor het grootste gedeelte van Kramer af. Hij heeft dit beeld sterk beïnvloed met zijn boek ondanks dat hij veel teksten van andere auteurs heeft gebruikt zoals Thomas van Aquino, Johannes Nider en Nicholas Eymeric. Zijn ideeën zijn door de drukpers ver verspreid en overgenomen door andere geleerden. Daardoor heeft het een grote invloed gehad. Geheel nieuw was Kramers heksenbeeld echter niet, afgezien van het idee dat heksen altijd vrouwen waren. De *Malleus* wordt vaak bestempeld als een vrouwenhatend boek omdat Kramer alleen vrouwen als heksen zag. In hoofdstuk 2 kwam al ter sprake dat dit voornamelijk kwam door de eigen ervaring van Kramer met heksen. Desondanks heeft hij wel een hoofdstuk gewijd aan mannelijke magiërs. De heks werd in de *Malleus* vooral gezien als een vrouwelijke, oude, arme duivel aanhanger die een pact met hem of een andere demon had gesloten en daarmee geslachtsgemeenschap had. Een pact sluiten met de duivel en seks met hem hebben, was eigenlijk het ergste wat je kon doen als mens. De kerk veroordeelde de heksen dan ook sterk. Er waren wel manieren om de heks te bevrijden van de duivel. Exorcisme wordt door Nider als beste optie gegeven. De kerk speelde hierin een grote rol omdat zij de onvervalste rituelen had die met de hulp van God echt mensen konden genezen. Volksgenezers werden door de kerk afgedaan als bijgeloof en zouden de magie alleen versterken. Kramer vond de veroordeling van een heks een betere methode.

Of het boek zijn doel heeft bereikt, mensen anders aan het denken zetten over hekserij, is moeilijk te onderzoeken. We weten wel dat het aantal heksenvervolgingen toenam in de zestiende eeuw. Of de 'gewone leek' ook anders dacht over magie nadat de *Malleus* uitkwam, is niet duidelijk.

Het bijgeloof leek in veel gebieden toch te blijven bestaan omdat het in de volkstradities zat geworteld. De *Malleus* is een wetenschappelijk boek waardoor de kans klein is dat dorpingen het boek hebben gelezen. Het was meer bedoeld voor inquisiteurs en hoge kerkelijke personen. Zij moesten vervolgens de ideeën doorgeven aan de lagere bevolking. Dat het duivelse heksenidee alleen in het hoofd van de inquisiteurs zat, zoals Broedel beweerd, kan niet uit de *Malleus* worden gehaald. Wel is duidelijk dat de inquisiteurs vele heksen hebben vervolgd op basis van het heksenbeeld uit de *Malleus*. De lijst met vragen tijdens een verhoring in deel 3 zal handig zijn geweest voor menig inquisiteur. Zo konden de heksen in de verschillende gebieden op dezelfde wijze worden gestraft en bood het houvast aan argumenten om heksen te kunnen veroordelen. Het boek gaf zowel de inquisitie als de seculiere rechtbank de autoriteit om heksen te vervolgen. Dit moest wel met een proces gebeuren, alhoewel dit niet overal gebeurde.

Concluderend kan dus worden gezegd dat hekserij Kramer heeft beïnvloed om een boek te schrijven maar dat Kramer op zijn beurt weer het heksenbeeld heeft beïnvloed en veranderd. Door zijn boek en visie werd hekserij in de eeuwen daarna altijd met de duivel in verband gebracht. Vanaf de vijftiende en zestiende eeuw werd de heks dus gezien als een aanhanger van de duivel, die ook seksuele activiteiten ondernam met de duivel en demonen. Opdrachten uitvoeren voor de duivel en afspreken op de sabbat behoorden tot hun voornaamste kenmerken. In de loop van de tijd zijn er ook steeds meer kenmerken bijgekomen. Zo was in de vijftiende eeuw nog geen sprake van een uitgewerkt idee over de sabbat. Dit kwam pas in de zestiende eeuw op. Ook in de eeuwen daarna is dit nieuwe duivelse heksenbeeld nog lang blijven hangen en heeft tot op de dag van vandaag ons beeld bepaald over hekserij. Ook nu nog zien wij heksen voornamelijk als oude vrouwen die in kleine hutjes wonen en allerlei drankjes brouwen. De relatie met de duivel wordt iets minder vaak gelegd maar is er zeker wel. Het is dus eigenlijk vreemd dat de *Malleus Maleficarum* niet wat bekender is onder historici of in de huidige samenleving. Het boek heeft een invloedrijke rol gespeeld in een van de grootste vervolgingen die plaats heeft gevonden in de Europese geschiedenis.

Literatuur- en bronnenlijst:

Bronnen:

Henricus Institoris en Jacobus Sprenger, *Malleus Maleficarum*, vert. Christopher S. Mackay (Cambridge, 2009).

Literatuur:

Bailey, Michael D., *Battling Demons: Witchcraft, Heresy and Reform in the Late Middle Ages* (Pennsylvania, 2003).

Bailey, Michael D., 'From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages', *Speculum* 76 (2001), 960-990.

Bailey, Michael D., 'Reformers on sorcery and superstition', in James D. Mixson en Bert Roest (red.), *A companion to Observant Reform in the late Middle Ages and Beyond* (Leiden-Boston, 2015), 230-254.

Bailey, Michael D., 'The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature', *The American Historical Review* 111 (2006), 383-404.

Bailey, Michael D., 'Review: The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief' van Hans Peter Broedel, *Magic, Ritual and Witchcraft* 1 (2006), 124-127.

Broedel, Hans Peter, 'Fifteenth-Century Witch Beliefs', in Brian P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford, 2013), 32-49.

Broedel, Hans Peter, *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft: Theology and popular belief* (Manchester-New York, 2003).

Broedel, Hans Peter, 'To preserve the Manly form from so Vile a Crime: Ecclesiastical Anti-Sodomitic Rhetoric and the Gendering of Witchcraft in the Malleus Maleficarum', *Essays in Medieval Studies* 19 (2002), 136-148.

Cohn, Norman, 'The Demonization of Medieval Heretics' in Darren Oldridge (red.), *The Witchcraft Reader* (London, 2002), 36-52.

Ferreiro, Alberto, 'Review: Battling Demons. Witchcraft, Heresy, and Reform in the Late Middle Ages' van Michael D. Bailey, *Church History* 73 (2004), 691-692.

Kieckhefer, Richard, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', in Brian P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford, 2013), 159-178.

Levack, Brian P., *The Devil Within: possession & exorcism in the Christian West* (New Haven, 2013).

Levack, Brian P., *The witch-hunt in early modern Europe* (Essex, 1987).

Mackay, Christopher S., *The Hammer of Witches: A Complete Translation of the Malleus Maleficarum* (Cambridge, 2009).

Mair, Lucy, 'Witchcraft, Spirit Possession and Heresy', *Folklore* 91 (1980), 228-238.

Russell, Jeffrey Burton, *Witchcraft in the Middle Ages* (Ithaca-London, 1972).

Klaitz, Joseph, *Servants of Satan : the age of the witch hunts* (Bloomington, 1985).

Oldrigde, Darren, *The Witchcraft Reader* (London, 2002).

Afbeeldingen:

Voorpagina: 'Heksen dansen met demonen', Gustav Henningsen, *The Witches' Advocate: Basque witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614)* (Nevada, 1980), 82.

Bijlage 1:

In deze bijlage is de inhoudsopgave toegevoegd van de *Malleus Maleficarum*. Deze is overgenomen uit de Engelse vertaling van de *Malleus Maleficarum* door Christopher S. Mackay.⁶⁸

Part 1:

- Question 1. Whether claiming that sorcerers exist is such a Catholic proposition that to defend the opposite view steadfastly is altogether heretical
- Question 2. Whether it is a Catholic proposition to claim that in order to achieve an effect of sorcery the demon always has to co-operate with a sorcerer, or that one without the other (the demon without a sorcerer or the other way around) can produce such an effect
- Question 3. That it is a Catholic proposition to claim that humans can be begotten by incubus and succubus demons
- Question 4. It is a Catholic proposition to claim that the acts of incubus and succubus demons are appropriate for all unclean spirits equally and without distinction
- Question 5. Whether a Catholic can in any way hold the view that the origin and increase in number of sorcerers' work derive from the influences of the heavenly bodies or from the superabundant evil of humans, and not from the filthy acts of incubus and succubus demons
- Question 6. Why a larger number of sorcerers is found among the delicate female sex than among men; what sort of women are more often to be found to be superstitious and sorceresses
- Question 7. Whether sorceresses can turn the minds of men to love or hatred
- Question 8. Whether sorceresses can impede the faculty to procreate
- Question 9. Whether sorceresses work on male members through the illusion of conjuring as if these limbs were completely pulled out of the body
- Question 10. Whether sorceresses work on humans by turning them into the shapes of beasts through the art of conjuring
- Question 11. That in various ways midwife sorceresses kill the fetuses in the womb and cause miscarriages, and when they do not do this, they offer the new-borns to demons
- Question 12. Whether the endorsement of divine permission in connection with these works on the part of sorceresses is so catholic a proposition that the opposite view (rejection of such permission) is altogether heretical
- Question 13. The two forms of divine permission justly granted by God, as a result of which the works of sorcerers are justly permitted, namely the Devil's sinning as the originator of every evil and also the fall of the First Ancestors
- Question 14. Whether the criminal deeds of the sorcerers surpass all the evil things that God permits and has permitted to happen from the beginning of the world until the present day both in terms of instances of guilt and penalties of losses
- Question 15. That on account of the sins of sorceresses, innocent people are often affected by sorcery, through sometimes this is also because of their own sins
- Question 16. The foregoing truth is specifically explained by comparing the works of sorceresses to other varieties of superstition
- Question 17. Explanation of the fourteenth, comparing the seriousness of the crime to any sins on the part of demons

⁶⁸ Mackay, *The Hammer of Witches*, 61-67.

Question 18. The method of preaching against the five arguments of laymen, by which various among them imagine that they prove that God does not permit such power to the Devil and sorceresses in connection with inflicting such acts of sorcery

Part 2:

Introductory Question = Whether someone can be so benefited by good angels that he cannot be affected with sorcery by sorceresses in any of the methods described below

Question 1:

Chapter 1. The different methods by which demons allure and entice the innocent through sorceresses to increase this form of breaking the Faith

Chapter 2. The method of making sacrilegious avowal

Chapter 3. The method by which they are transferred in location from place to place

Chapter 4. The method by which they subordinate themselves to incubus demons

Chapter 5. The general way in which sorceresses practice their acts of sorcery through the Sacraments of the Church and on the way in which they impede the force of procreation of produce any other defects in any creations, except for the heavenly bodies

Chapter 6. The method by which they impede the force of procreation

Chapter 7. The way in which they take away male members.

Chapter 8. The method by which they change humans into the shapes of wild beasts

Chapter 9. How demons exist inside bodies and heads without casting harm when they works changes involving conjuring

Chapter 10. The method by which demons sometimes inhabit humans in substance through the workings of sorceresses

Chapter 11. The method by which they can inflict every kind of illness (in general terms about the more serious illnesses)

Chapter 12. The method by which they inflict other quite similar illnesses in particular on humans

Chapter 13. The method by which midwife sorceresses inflict greater losses when they either kill babies or offer them to demons by dedicating them with a curse

Chapter 14. The method by which sorceresses inflict various forms of harm on domestic animals

Chapter 15. The method by which they stir up hailstorms and rainstorms and also make lightning strike humans and domestic animals

Chapter 16.-18 = the three methods by which men and not women are found to be tainted with acts of sorcery

Question 2:

Introductory Question = whether it is lawful to remove acts of sorcery through other acts of sorcery or through other unlawful means

Chapter 1. Ecclesiastical remedy against incubus and succubus demons

Chapter 2. Remedies for those who are affected with sorcery in the power of procreation

Chapter 3. Remedies for people affected by sorcery in terms of irregular love or hatred

Chapter 4. Remedies for those from whom the male member had been removed through the magical art and for the instances when humans are transformed into animals

Chapter 5. Remedies for those under siege as a result of sorcery

Chapter 6. Remedies through lawful exorcisms of the Church against any illnesses inflicted by sorceresses and the method of exorcizing people affected by sorcery

- Chapter 7. Remedies against hailstorms and for domestic animals affected by sorcery
 Chapter 8. Certain hidden remedies against certain hidden vexations on the part of demons

Part 3:

Introductory Question = whether sorcerers and those who abet, receive and defend them are subject in such a way to the ecclesiastical passing of judgment by diocesans and to the civil passing of judgment that the inquisitors of heretical depravity can be relieved of conducting an inquisition into them

- Question 1. The method of initiating the proceedings
Question 2. The number of witnesses
Question 3. Whether they can be forced to give an oath
Question 4. The status of the witnesses
Question 5. Whether mortal enemies are allowed to give testimony
Question 6. How the proceedings are to be continued: how the witnesses are to be examined in the presence of four other persons and the two ways in which the denounced woman is to be questioned
Question 7. Various doubts are explained about the previous lists of questions and negative answers, whether the denounced woman should be imprisoned, and when she should be considered to be manifestly caught in the Heresy of Sorceresses
Question 8. Whether she should be imprisoned and the method of arrest
Question 9. What should be done after the arrest and whether the names of those giving depositions should be made known to her
Question 10. How lines of defense are to be granted along with the assignment of an advocate
Question 11. What the advocate will do when the names of the witnesses are not revealed to him
Question 12. Further explanation of how mortal enmity is to be investigated.
Question 13. ---
Question 14. The things that the judge has to consider before setting out the list of questions in the prison and torture chamber
Question 15. The continuation of the torture and the stratagems and signs by which the judge can recognize a sorceress, and how he ought to forearm himself against their acts of sorcery, and how they should be shaved and the situation where they have hidden devices for sorcery, along with various explanations of how to block the sorcery of silence.
Question 16. The time and second method of questioning
Question 17. The vulgar form of purgation, and especially the examination by glowing iron, to which sorceresses appeal
Question 18. The definitive sentence as such and how it should be passed
Question 19. How many methods create a suspicion that results in the passing of sentence
Question 20. The method of passing sentence
Question 21. The method of sentencing a denounced woman who merely has a bad reputation
Question 22. The method of passing sentence on a woman with a bad reputation who is to be exposed to questioning under torture
Question 23. The method of passing sentence on a denounced woman who is lightly suspected
Question 24. The method of passing sentence on a woman vehemently suspected

- Question 25. The method of passing sentence on a denounced woman who is violently suspected
- Question 26. The method of passing sentence on a denounced woman who is suspected and has a bad reputation
- Question 27. The method of passing sentence on a woman who has confessed heresy but is penitent
- Question 28. The method of passing sentence on a woman who has confessed heresy but is relapsed, through repentant
- Question 29. The method of passing sentence on a woman who has confessed heresy but is impenitent and yet not relapsed
- Question 30. The woman who has confessed heresy and relapsed and is impenitent
- Question 31. The person who is convicted and caught, but denies everything
- Question 32. The person who is convicted but who is a fugitive or contumaciously absents himself
- Question 33. How to pass sentence on a person denounced by another sorceress who has been or is to be burned to ashes
- Question 34. The method of passing sentence on a sorceress who breaks acts of sorcery, and on sorceress midwives and sorcerer archers
- Question 35. The methods of sentencing any sorcerers who lodge frivolous or unjust appeals